

4. Філософія Відродження

С

Кузанський М.

а

Бог, який є єдиний, перебуває в єдиному Всесвіті; Всесвіт перебуває в універсальній сукупності речей і визначається у них. Отже, ми розуміємо, що Бог, найпростіша єдність, існує в єдиному Всесвіті, ніби як наслідок за посередництвом Всесвіту перебуває у всіх речах, а безліч речей за посередництвом Всесвіту — у Богові <...>.

Філософ: Що скажеш ти про душу світу? Те, що Платон назвав душею світу й Арістотель — природою, є Бог, що створює все в усьому; і він творить у нас розум.

Простак: Час не дозволяє обговорити всього. Думаю, що душею світу Платон назвав те, що Арістотель — природою. Але я думаю, що ця душа й природа є не що інше, як Бог, що все в усім створює і якого ми називаємо духом усього в сукупності.

Філософ: Платон сказав, що ця душа містить у непорушності прототипи речей і всім рухає; Арістотель говорив, що природа прозорлива й усім рухає.

Кузанський М. Про вчене незнання; Книги простака.
Простак про розум.

Копернік М.

а

Насамперед ми повинні помітити, що світ є кулястим або тому, що ця форма найдосконаліша з усіх і не має потреби ні в яких скрипах і вся є цілісністю, або тому, що ця форма серед усіх інших має найбільшу місткість, що найбільше личить тому, що повинне охопи-

ти й зберегти все, або ж тому, що таку форму, як ми зазначаємо, мають і самостійні частини світу, а саме Сонце, Місяць і зірки; або тому, що такою формою прагнуть обмежити себе всі предмети, як можна бачити у краплях води та інших рідких тіл, коли вони хочуть бути обмежені своєю вільною поверхнею. Тому ніхто не сумнівається, що така форма надана й божественним тілам.

Земля теж є кулястою, тому що вона з усіх боків прагне до свого центра... Це можна виявити у такий спосіб... мореплавці бачать, що такою ж формою обмежуються й води, тому що земля, яку не видно з палуби, може бути помічена з верхівки щогли. Навпаки, якщо на верхівці щогли помістити що-небудь сяюче, то при віддаленні корабля від землі ті, що залишилися на березі бачать, що воно потрохи опускається, поки, нарешті, не зникне, ніби заходячи <...>.

Потім будемо пам'ятати, що рух небесних тіл є коловим. Дійсно, рухливість сфери виражається в тому, що вона обертається колом, самою цією дією відображаючи свою форму в найпростішому тілі, у якому не можна знайти ані початку, ані кінця, не відрізнити однієї частини від іншої, коли вона рухається сама по собі, проходячи через те саме, однак же, внаслідок численності сфер, існує багато різних рухів. Найочевидніше з усіх — добове обертання... тобто тривалість дня й ночі. Вважають, що цим рухом переміщується зі сходу на захід увесь світ, за винятком тільки Землі. Цей рух є мірою всіх рухів, тому що навіть сам час ми вимірюємо переважно числом днів.

Крім цього, ми бачимо й інші, ніби протилежні рухи, тобто із заходу на схід, а саме Сонця, Місяця й п'яти планет. Сонце відміряє рік, Місяць — місяці — найкраще відомі міри часу, і кожна з п'яти планет робить своє колообертання <...>.

Більшість авторів згодні з тим, що Земля спочиває в середині світу, так що протилежну думку вони вважають неприпустимою і навіть гідною осміяння. Однак, якщо ми розберемо справу уважніше, то виявиться, що це питання ще не вирішене остаточно, і тому ним ніяк не можна зневажати.

Дійсно, будь-яка зміна місця, яку помічаємо, відбувається внаслідок руху спостережуваного предмета або спостерігача, або, нарешті, внаслідок неоднаковості переміщень того й іншого, тому що не може бути поміченим рух тіл, що однаково переміщуються стосовно того самого (я маю на увазі рух між спостережуваним і спостерігачем). Але ж Земля є саме тим місцем, з якого спостерігається згадане небесне колообертання, й воно відкривається нашому погляду.

Отже, якщо ми надамо Землі який-небудь рух, то й цей рух виявиться таким же і в усьому, що перебуває поза Землею, але тільки у протилежний бік, що як би проходить повз; таким насамперед бу-

де й добове обертання. Ми бачимо, що воно охоплює увесь світ, за винятком Землі й того, що її безпосередньо оточує. А якщо припустити, що небо зовсім не має такого руху, а обертається із заходу на схід Землі, то всякий, хто це серйозно обмірковує, знайде, що всі видимі сходи й заходи Сонця, Місяця й зірок будуть відбуватися точно так само...

Коперник М. Про обертання небесних сфер.

Бруно Дж. а

... Як добре те, що може існувати й існує цей світ, не менш добре й те, що могли, і можуть бути, й існують незліченні світи, подібні до цього <...>. Єдине, отже, небо, безмірний простір, лоно якого містить усе, ефірна зона, у якій все пробігає й рухається. У ньому — незліченні зірки, сузір'я, кулі, сонця й землі, які сприймаються чуттєво; розумом ми припускаємо нескінченну кількість інших. Безмірний, нескінченний всесвіт, складений із цього простору й тіл, що існують у ньому <...>.

...Я не знаю, чи всі вони нерухомі або ж лише більша частина їх і чи рухаються одні з них навколо інших; адже цього ніхто не спостерігав дотепер, а крім того це й нелегко спостерігати. Точно так само нелегко спостерігати поступальний хід і рух віддаленої речі, що на великій відстані начебто не змінює свого місця, як це ми бачимо на кораблях, що перебувають у відкритому морі. Але як би то не було, оскільки всесвіт нескінченний, необхідно, щоб існувала безліч сонць; тому що неможливо, щоб тепло й світло одного-єдиного сонця могли випромінюватися у безмежному всесвіті... Тому потрібно прийняти, що існують ще незліченні сонця, багато з яких для нас помітні у вигляді маленьких тіл; але деякі можуть нам здаватися меншими зірками, хоча насправді вони набагато більш від тих, які здаються нам надзвичайно великими <...>.

Світи ж, як вони нам здаються, розрізняються за блиском і світлом, а розташовані на відомих відстанях один від одного; і жоден з них не ближче до іншого, ніж Місяць до Землі або Земля до Сонця...

Бруно Дж. Про нескінченність, всесвіт і світи.

Мор Т. а

Соціально-економічне упорядкування

У всіх чоловіків і жінок без винятку є єдина спільна справа — сільське господарство. Йому навчають усіх з дитинства, — почасти в школі, де навчають, почасти — на полях, поблизу від міста, куди вивозять дітей ніби для гри, однак вони не тільки спостерігають, але, користуючись зручною можливістю тренувати тіло, також і працюють.

Крім сільського господарства (яким, як я сказав, зайняті всі), кожен вивчає що-небудь ще, ніби саме своє. Вони звичайно зайняті прядінням вовни або ж обробкою льону, ремеслом мулярів, бляхарів або теслярів... Більшою частиною кожного навчають ремеслу старші. Тому що до цього багато хто тягнеться від природи. Якщо ж когось цікавить інша справа, то він переміщується в яке-небудь господарство, ремеслу якого він хотів би навчитися. І не тільки його батько, але й посадові особи піклуються про те, щоб віддати його поважному й шанованому голові господарства...

...При двадцяти чотирьох рівних годинах — вважаючи разом день і ніч — для роботи відводять усього шість... Сон вимагає вісім годин. Те, що залишається вільним від годин на роботу, сон і їжу, дозволяється кожному проводити за своєю волею, але не проводити цей час у розгулі й безтурботності, а години, вільні від ремесла, потрібно витратити на інші заняття за своїм смаком. Ці перерви більша частина людей присвячує наукам. Звичайно вони щодня в досвітні години влаштовують публічні читання й беруть участь у них, принаймні приводять туди саме тих, які відібрані для науки.

У кожному сільському господарстві не менше сорока чоловіків і жінок... З кожного господарства щорічно повертаються в місто двадцять чоловік: вони пробули в селі два роки. На їхнє місце з міста вибирають стільки ж нових, щоб їх навчили ті, які пробули в селі рік і тому більше розуміються у сільських справах; на наступний рік вони будуть наставляти інших, щоб — якщо всі виявлять себе там однаково недосвідченими й недотепними в обробці землі — не нашкодили б вони врожаю своїм незнанням... Коли настає день збору врожаю, сільські філархи [сифогранти], сповіщають міську владу, яку кількість громадян слід до них надіслати, і тому що ця кількість збирачів урожаю прибуває саме у термін, вони справляються майже з усім урожаем за один погожий день...

...В утопійців немає ніякої власності. Та й самі будинки змінюють вони раз на десять років за жеребом...

Кожне місто ділиться на чотири рівні частини. У середині кожної частини є ринок з різними товарами. Туди кожне господарство звозить певні свої вироби, і кожний вид їх розміщують у окремі склади. Будь-який голова господарства просить те, що потрібно йому самому і його близьким, притому без грошей, взагалі без усякої винагороди несе все, що тільки попросить. Та й навіщо йому в будь-чому відмовляти? Коли всіх товарів цілком достатньо й ні в кого немає страху, що хто-небудь зажадає більше, ніж йому потрібно? Тому що навіщо думати, що попросить зайве той, хто впевнений, що в нього ніколи ні в чому не буде нестатку?..

Крім того, на кожній вулиці стоять великі палаци, що перебувають на однаковій відстані один від одного; у кожного з них своя назва. Там живуть сифогранти; до кожного з палаців приписані тридцять господарств, саме по п'ятнадцять із кожної сторони, там повинні вони разом приймати їжу. Економи з кожного палацу в певну годину приходять на ринок і одержують провізію згідно із кількістю своїх людей...

Тим часом із золотом і сріблом, з яких роблять гроші, чинять вони так, що ніхто не цінує їх більше, ніж заслуговує того сама їхня природа; а кому не видно, наскільки гірші вони, ніж залізо. Тому що утопійці їдять і п'ють із глиняного й скляного посуду, досить тонкої роботи, однак дешевої. Із золота й срібла не тільки в спільних палацах, але й у приватних будинках — усюди роблять вони нічні горшки й усякий посуд для бруду...

...Поки вони зайняті роботою, вони недбало прикриті шкірами, які служать їм сім років. Коли вони виходять на люди, то одягають зверху плащ, що прикриває той, більш грубий одяг: колір плащів на всьому острові той самий — природний колір вовни... більш тонку тканину вони не цінують. Тому виходить, що, у той час як в інших місцях одній людині не достатньо чотирьох або п'яти вовняних плащів різного кольору й потрібно ще стільки ж шовкових сорочок, а деяким, більш розбірливим, мало й десяти, в Утопії кожен задовольняється одним платтям, яке носить здебільшого два роки. І, звичайно, немає жодної причини, через яку побажала б людина мати більше одягу, тому що якщо добуде вона ще, то не краще захиститься вона від холоду й не виявиться ні на волос ошатнішою...

Мор Т. Утопія.

...Може зав'язатися суперечка про те, що краще: щоб правителя любили чи щоб його боялися. Є думка, що найкраще, коли боятися й люблять одночасно; але любові складно співіснувати зі страхом, і якщо потрібно вибирати, то правильніше вибрати страх. Адже людей загалом можна охарактеризувати як невдячних і зрадливих, схильних до нещирості й неправди; їх лякає небезпека й притягує нажива; поки робиш їм благо, вони за тебе всією душею, клянуться нічого не жаліти заради тебе: ані крові, ані життя, ані дітей, ані добра, але ледь вони тобі знадобляться, відразу ж від тебе відречуться. І важко буде тому правителю, який, повіривши їхнім обіцянкам, нічого не зробить на випадок небезпеки. Адже дружбу, що дістається за гроші, а не завойовується величчю й великодушністю душі, можна купити, але не можна зберегти, щоб удатися до її допомоги в часи лихоліття. До того ж люди менше бояться заповідати образу тому, хто проявляє до них любов, ніж тому, хто вселяє в них страх, адже любов підтримується вдячністю, про яку люди, будучи поганими, можуть забути заради своєї вигоди, а страх підтримується погрозою відплати, про яку забути неможливо...

...Правителю не обов'язково мати всі... достоїнства, але необхідно робити вигляд, що володієш ними. Насмілюся додати, що мати ці достоїнства й неухильно їх дотримуватися — шкідливо; тоді як робити вигляд, що володієш ними, — корисно. Інакше кажучи, перед людьми треба бути милосердним, вірним обіцянкам, милостивим, нелицемірним, благочестивим — і бути таким насправді, але в той же час зберігати внутрішню готовність виявити й протилежні якості, якщо це буде потрібно. Варто зрозуміти, що правитель, особливо новий не може робити тільки те, за що людей вважають хорошими, адже заради збереження держави йому часто доводиться порушувати свої обіцянки, іти всупереч милосердю, доброті й благочестю. Так що в душі він завжди повинен бути готовим до того, щоб змінити напрямок, якщо зміняться обставини або вітер удачі почне дуть в інший бік, тобто, як ми сказали, по можливості не відходити від добра, але за необхідності не уникати й зла.

Макиавеллі Н. Правитель.

Людина — це якась дивна тварина, що складається з двох або трьох надзвичайно різних частин: з душі (*anima*) — ніби якогось божества (*numen*) і тіла — на зразок безсловесної худоби. Стосовно тіла ми настільки не перевершуємо тварин іншого роду, що за всіма своїми даними перебуваємо набагато нижче від них. Що стосується душі, то ми настільки здатні сприйняти божественне, що самі могли б пролетіти повз ангелів і з'єднатися з Богом. Якби не було тобі дане тіло, ти був би божеством, якби не був у тебе вкладений розум (*mens*), ти був би худобою. Ці дві, що так відрізняються одна від одної, природи вищий творець об'єднав у такій щасливій згоді, а змії, ворог миру, знову розділив нещасною розбіжністю, що вони й розлучені не можуть жити без найбільшого страждання і бути разом не можуть без постійної війни; безперечно, що і те й інше, як мовиться, тримає вовка за вуха; до того й до іншого підходить віршик: «Так не в силах я жити ні з тобою, ні в розлуці з тобою».

У цьому розбраті ворогує одне з одним, ніби протилежне, те, що єдине. Адже тіло, оскільки воно видиме, насолоджується речами видимими; оскільки воно смертне, то йде слідом за скороминущим, оскільки воно важке — падає вниз. Навпаки, душа (*anima*), пам'ятаючи про ефірне походження, щосили прагне вгору і бореться із земним своїм тягарем, зневажає те, що є тлінним; вона шукає того, що є істинним і вічним. Безсмертна, вона любить безсмертне, небесна — небесне, подібне зачаровується подібним, якщо тільки не потоне в багнюці тіла й не втратить своєї природженої шляхетності через зіткнення з ним. І цю розбіжність посіяв не міфічний Прометей, підмісивши до нашого духу (*mens*) також частинку, взяту від тварини, його не було в первинному вигляді, проте гріх спотворив створене добро, зробивши його поганим, внісши до доброї згоди отруту розбрату. Адже раніше і дух (*mens*) без зусиль повелівав тілу, й тіло охоче та радісно покорялося душі (*animus*); нині, навпаки, перекрутивши порядок речей, тілесні пристрасті прагнуть керувати розумом (*ratio*) і він вимушений підкорятися рішенню тіла.

У людині обов'язки царя здійснює розум. Шляхетними можеш вважати деякі пристрасті, хоча вони і плотські, проте не дуже грубі; це природжене шанування батьків, любов до братів, прихильність до друзів, милосердя до занепалих, побоювання поганої слави, бажання пошани й тому подібне. З іншого боку, останніми покидьками простого люду (люмпеном) вважай ті рухи душі, які вельми сильно розходяться з настановами розуму і зводять до низькості тваринного

стану. Це — хіть, розкіш, заздрість і подібні хвороби душі, яких, на зразок брудних рабів і ганебних кайдаників, треба примушувати до одного: щоб, якщо можуть, виконували справу і урок, заданий паном, або принаймні не заподіювали явної шкоди. Розуміючи все це як божественне натхнення, Платон у «Тімеї» написав, що сини богів за своєю подобою створили в людях подвійний рід душі: одну — божественну й безсмертну, іншу — ніби смертну і схильну до різних пристрастей. Перша з них — задоволення (*voluptas*) — приманка зла (як він говорить), потім страждання (*dolor*), відлякування й перешкода для добра, потім хвороба і зухвалість безрозсудних порадишників. До них він додає і невблаганний гнів, а крім того, влесливу надію, яка кидається на все з шаленою любов'ю. Приблизно такі слова Платона. Він, звичайно, знав, що щастя життя полягає в пануванні над такими пристрастями. У тому ж творі він пише, що ті, хто здолав їх, житимуть праведно, а неправедно ті, які були ними переможені. І божественній душі, тобто розуму (*ratio*), як цареві, визначив він місце в голові, немов у фортеці нашої держави; ясно, що це — найвища частина тіла, вона найближче до піднебесся, найменш груба, тому що складається тільки з тонкої кістки і не обтяжена ні жилами, ні плоттю, а зсередини і ззовні дуже добре укріплена відчуттями, щоб із-за них — як вісників — не виник у державі жоден заколот, про який він відразу не дізнався б. І частини смертної душі — це означає пристрасті, які для людини або смертельні, або надокучливі, — він від неї відокремив. Оскільки між потилицею та діафрагмою він помістив частину душі, що має відношення до відваги і гніву — пристрастей, звичайно, бунтівних, які слід стримувати, проте вони не дуже грубі; тому він відокремив їх від вищих і нижчих незначним проміжком для того, щоб через надмірно тісне сусідство вони не бентежили дозвілля царя і, зіпсовані близькістю з низьким простолюдом, не склали проти нього змови. З другого боку, силу жаги, яка спрямовується до їжі й пиття, яка штовхає нас до Венери, він відправив під передсердя, подалі від царських покоїв..., щоб вона мешкала в загороді, немов яка-небудь дика, неприборкана тварина, тому що вона зазвичай будить особливо сильні хвилювання і недостатньо мало слухається наказів володаря. Найнижча її тваринна і норовиста сторона або ж та ділянка тіла, якої належить соромитися, над якою вона перш за все бере гору, може бути застереженням того, що вона при марних закликах царя за допомогою непристойних поривів готує заколот. Немає сумніву в тому, що ти бачиш, як людина — зверху створіння божественне — тут повністю стає худобою. І той божественний радник, сидячи у високій фортеці, пам'ятає про своє походження й не думає ні про що брудне, ні про

що низьке. У нього скіпетр із слонової кістки — знак того, що він керує винятково тільки справедливо; Гомер писав, що на цій вершині сидить орел, який, злітаючи до неба, орлиним поглядом поглядає на те, що є на землі. Увінчаний він золотою короною. Тому що в таємних книгах золото позначає мудрість, а коло — досконале і ні від чого незалежне. Адже це достоїнства, властиві царям; по-перше, щоб вони були мудрими і ні в чому не хибали, потім щоб вони хотіли лише того, що є справедливим, щоб вони не зробили чого-небудь поганого і помилкового, всупереч рішенню духу (*anima*). Того, хто позбавлений однієї з цих властивостей, вважай не царем, а розбійником.

Еразм Роттердамський. Зброя християнського воїна.

Монтень М.

а

Ціцерон говорить, що філософствувати — це не що інше, як готувати себе до смерті. І це тим більше вірно, бо дослідження і роздум ваблять нашу душу за межі нашого тлінного «я», відривають її від тіла, і це й є якесь передбачення і подібність смерті; словом, уся мудрість і всі міркування в нашому світі зводяться, зрештою, до того, щоб навчити нас не боятися смерті. І справді, або наш розум сміється над нами, або, якщо це не так, він повинен прагнути тільки до однієї-єдиної мети, а саме — забезпечити нам задоволення наших бажань, і вся його діяльність повинна бути спрямована лише на те, щоб надати нам можливість творити добро й жити собі на втіху, як сказано в Святому Письмі. Всі в цьому світі твердо переконані, що наша кінцева мета — задоволення, і суперечка йде лише про те, яким чином досягти його; протилежна думка була б негайно знехтувана, бо хто став би слухати людину, яка стверджує, що мета наших зусиль — наші лиха й страждання? Розбіжності між філософськими школами в цьому випадку — суто словесні. Тут більше упертості та протиріч через дрібниці, ніж личило б людям такого високого покликання. Втім, кого б не грала людина, вона завжди грає разом з тим і себе саму. Що б не говорили, але навіть у самій гідності кінцева мета — насолода. Мені подобається дратувати цим словом слух тих, кому воно дуже не до душі. І коли воно справді позначає вищий ступінь задоволення й щонайповнішу задоволеність — така насолода більшою мірою залежить від чесноти, ніж від чого-небудь іншого. Стаючи гострішою, сильнішою та мужнішою, така насолода

стає від того лише м'якшою, милішою і природнішою зі словом «задоволення», ніж зі словом «жадання», як його часто іменують. Щодо цієї більш низької насолоди, то якщо вона взагалі заслуговує на цю прекрасну назву, але хіба що в порядку суперництва, а не по праву. Я вважаю, що цей вид насолоди ще більше, ніж чеснота, зв'язаний з неприємностями і втратами всякого роду. Мало того, що воно швидкоплинне, хитке і скороминуще, йому також властиві й свої пильнування, і свої пости, і свої тягарі, і піт, і кров; понад те, з ним зв'язані особливі, вкрай болісні й найрізноманітніші страждання, а потім — пересичення, до такої міри обтяжливе, що його можна прирівняти до покарання.

Монтень М. Про те, що філософствувати —
це значить помирати.